

NASCHRIFT

Het lijkt mij haast overbodig om op de juistheid, helderheid en zakelijkheid te wijzen, die het artikel van de heer Lammers kenmerken. De lezer zal zeker in staat zijn zelf hieromtrent een oordeel te vellen.

Persoonlijk sluit ik mij bij de eerste stellingen van de schrijver aan. Hij heeft, m.i., een ernstige tekortkoming van de „verdraagzaamheid-schaal“ gesignaleerd en tevens op constructieve wijze een verbetering van dit research-instrument voorgesteld. De interview-vraag zou de verhouding tot de concrete kerkgenootschappen moeten peilen op een zelfde wijze als de „social distance scale“ de afstand tussen concrete ethnische groeperingen weergeeft.

De heer Lammers wijst er ook terecht op, dat de antwoorden op de „verdraagzaamheid-vraag“ de groepsnormen en stereotypen weergeven. Hij trekt hieruit de conclusie, dat wij niet de „attitudes“ maar de groepsnormen gemeten hebben, die afwijken van de eigenlijke gevoelens en meningen van mensen. Ik zou de zaak nog scherper willen stellen: wij hebben de „persoonlijke meningen“ van mensen zelfs nadrukkelijk verwaarloosd en de antwoorden, die meer rationeel overleg van de ondervraagde persoon verrieden, hebben wij als niet adequaat beschouwd en behandeld. De soms onbewuste groepsnormen vormen de kern van het begrip „social attitude“, die wij gingen meten (de schrijver definieert het begrip „attitude“ niet expliciet, wat mij bij zijn nadruk op theoretische implicaties van onderzoekstechniek enigszins verbaast; uit de tekst lees ik, dat hij geneigd is hieronder de meer bewuste, individuele meningen en gevoelens te verstaan). De pioniers van de social distance-studies gaven als instructie bij hun questionnaires de aanwijzing, dat de geënquêteerde persoon zonder na te denken zijn onmiddellijke reactie moest weergeven, daar zij vreesden dat de persoon anders in „rationaliseren“ zou vervallen.

Of het tenslotte niet beter zou zijn geweest om de „verdraagzaamheid als groepsnorm“ tevens met de „daadwerkelijke verdraagzaamheid“ te confronteren? Hierin sluit ik mij weer bij de schrijver aan, die met veel inzicht de mogelijkheid van een breder onderzoek naar verdraagzaamheid verkent. In ons eigen project, dat op de structurele aspecten en het patroon van samenleving in een Nederlandse gemeente gericht was, hebben wij veel materiaal over de „daadwerkelijke verdraagzaamheid“ verzameld, dat tegelijk met de theoretische uiteenzetting der begrippen in het eindrapport wordt gepubliceerd. Daar in dit onderzoek „verdraagzaamheid“ slechts als één der talrijke aspecten der samenleving onze aandacht heeft geboid, moesten wij er van afzien, om een meer gespecificeerde schaal te gebruiken, waarin de afzonderlijke kerkgenootschappen genoemd zouden worden, zoals de heer Lammers voorstelt.

I. GADOUREK.